

EEN ONMOGELIJK BOEK

Bij de voltooiing van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*

Nu *De weg naar het binnenland* is verschenen, Tom Verschaffels boek over de literatuur van de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden, is de grote, door de Taalunie in 1997 opgezette *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* compleet. Deze reeks vormt de indrukwekkende getuigenis van een cultuur die niet schroomt haar hele literaire geschiedenis in één beweging te overzien. Maar waarom doet die cultuur dat? En hoe behandelt Verschaffel de literatuur uit die eeuw – een nauwelijks ontgonnen onderwerp over een cultuurperiode die altijd als een ‘schrale tijd’ is ervaren en gebrandmerkt (ook al in de achttiende eeuw zelf)?

kader van de nationale cultuur zijn vanzelfsprekendheid verloor en het verleden steeds verder van het heden wegdreef, werd het schrijven van een nationale literatuurgeschiedenis daarom in de eerste plaats een vorm van erfgoedbeheer.

De studie van het literaire verleden als een onderhouden dus van wat dreigt te verdwijnen: hoe sterk deze gedachte ook vandaag nog is, blijkt uit het levendige verlangen literaire canons samen te stellen. Het recentste voorbeeld daarvan is de “dynamische canon” die de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde en het Vlaams Fonds voor de Letteren van de Nederlandstalige literatuur vanuit Vlaams perspectief in

Sinds de negentiende eeuw is het schrijven van een vaderlandse literatuurgeschiedenis een zaak van herkenning geweest. Voor Hendrik van Wijn over Jan te Winkel en Gerrit Kalff tot Gerard Knuvelder vormde de literatuur waarvan zij de ontwikkeling bestudeerden, immers een spiegel van de eigen natie. Sterker nog: de literaire historiografie vond bij deze wachters van de wetenschap en promotoren van de geestelijke verheffing haar rechtvaardiging in de gedachte dat de natie zich stap voor stap in de geschiedenis van haar letterkunde had ontplooid. De literatuur van de voorbije eeuwen was met andere woorden niet veraf, zij openbaarde juist de eigen identiteit. Toen in de late twintigste eeuw het

2015 presenteerden. Van Hendrik van Veldeke in de twaalfde eeuw naar onder meer Hadewijch en Van Maerlant in de dertiende eeuw, P.C. Hooft en Vondels *Lucifer* in de zeventiende eeuw en Consciens *De Leeuw van Vlaanderen* en Gorters *Verzen* in de negentiende eeuw tot Van Ostaijen, Gilliams, Bordewijk, Reve en ten slotte Claus' *Verdriet van België*: ze werden er bijeengebracht in wat "een ruimere visie rond leesbevordering en erfgoedbeleid" heette. De canon was en is een gids naar een erfdeel dat de eigen identiteit steeds minder lijkt te vormen.

In de nieuwe *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* – die Knuvelders door iedereen verketterde *Handboek tot de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde* (gepubliceerd tussen 1948 en 1952) moest vervangen – is dat standpunt op exemplarische wijze vertolkt door Frits van Oostrom in het eerste volume van de reeks, het in 2006 verschenen *Stemmen op schrift*. Van Oostrom vertelde er een verhaal, maar deed dat niet zomaar. Hij wilde aan cultuuroverdracht doen en het culturele geheugen voeden. Hij wilde een literair verleden tonen dat moest worden "gekoesterd" als iets waardevols – en inderdaad: als iets wat de Nederlandse cultuur en identiteit (opnieuw) zou doen kennen en begrijpen. In het promotiefilmpje dat de Taalunie voor de reeks liet maken, benadrukte hij dat "het heel belangrijk is dat een taal in gesprek blijft met zijn oude literatuur". Jacqueline Bel, die in deze reeks tekende voor een overzicht van de Nederlandse letterkunde tussen 1900 en 1945 (*Bloed en rozen*, gepubliceerd in 2015), viel hem daarin bij: "Ik denk dat het heel belangrijk is om nieuwe generaties lezers weer te interesseren voor de literatuur, ook uit de oudere periodes." Erfgoedbeheer: het ging er bij het schrijven van literatuurgeschiedenis om continuïteit te verzekeren of te herstellen.

Maar niet iedereen beschouwde – en beschouwt – het schrijven van een nationale literatuurgeschiedenis als een langgerekt protest tegen veronachtzaming en vergetelheid. Tegelijk met *Stemmen op schrift* verscheen *Altijd weer vogels die nesten beginnen*, waarin Hugo Brems de blik van het begin van de Nederlandse literatuur (tot 1300) naar de naoorlogse geschiedenis verschoof; het was meteen het laatste deel van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*. Voor Brems waren de natie en haar literatuur in de eerste plaats het product van conventies: ze waren door (literatuur)historici en critici ontworpen, afgelijnd en tot leven gewekt. Wie een geschiedenis van de nationale literatuur schreef, moest daarom niet in de eerste plaats een verhaal vertellen, maar nagaan op welke afspraken zij berustte.

Brems stelde vast dat de afspraken over de Nederlandse literatuur na de oorlog onzeker waren geworden. "Bestaat de Nederlandse literatuur?", zo vroeg hij zich aan het slot

Schilderij van de Kortrijkse schilder Adolf Leopold Vermote, Stedelijke Musea, Kortrijk, © KIK-IRPA.
(afbeelding uit *De weg naar het binnenland*)

Tom Verschaffel wil begrijpen hoe de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw in een meertalige context functioneerde

van zijn werk af. Hij wees op een aantal ontwikkelingen die de twijfel aan het bestaan van een Nederlandse literatuur met een eigen karakter voedden: het functioneren van deze literatuur in een steeds opener wereld (tussen oorspronkelijk Nederlandstalige en vertaalde literatuur werd nog amper een onderscheid gemaakt) en het bestaan van een multiculturele samenleving, die eigen vormen van literatuur vroeg. Hoe kon de rol van de literatuurshistoricus in dit perspectief van uithuisigheid die van een conservator zijn? Het was een geluid dat niet minder eigentijds was dan dat van de behoeders van erfdeel en identiteit. Tien jaar later resoneert het in een boek dat de achttiende-eeuwse literatuur van de Zuidelijke Nederlanden in al haar dwarsigheden probeert te tonen.

MEERTALIGHEID

Het schrijven van dit boek heeft Verschaffel zichtbaar veel moeite gekost. De toon is die van de paradox. Dat blijkt al uit de titel, *De weg naar het binnenland*: hoe die te vinden en van waar te vertrekken? In de inleiding heet het dan dat de lezer “een geschiedenis zonder voorwerp” in handen heeft. Besloten wordt met de verzuchting dat dit “een onmogelijk boek” is. Deze (schijnbare) uitzichtloosheid hangt in de eerste plaats samen met de vraag van Brems, die door Verschaffel als het ware binnenstebuiten wordt gekeerd. “Bestaat de Nederlandse literatuur (nog)?” wordt hier: bestaat de Nederlandse literatuur al? Wat zou zij in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden dan wel betekenen?

Deze twijfel houdt verband met het leidmotief van *De weg naar het binnenland*: de meertaligheid van de cultuur waarin deze literatuur circuleerde. Wie aan de (schriftelijke) cultuur van de achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden deelnam, kon dat inderdaad doen in het Latijn, het Frans en het (gestandaardiseerde) Nederlands. Elk van deze drie talen, zo benadrukt Verschaffel, werd gebruikt met een specifiek doel, voor een specifiek publiek, in een specifieke context. Het Nederlands gold niet als een cultuurtaal. Auteurs gebruikten het vooral wanneer zij een breed publiek voor ogen hadden: in het theater, voor gelegenheidsliteratuur, in stichtelijk en opvoedend werk, in politieke pamfletten. Van “schone letteren” in het Nederlands was amper sprake. Wie romans wilde schrijven of “zuivere” poëzie wilde lezen, kende Frans en verkoos dat ook in het Frans te doen. Het afzetgebied voor een Nederlandse letterkunde was klein, literaire roem viel er niet mee te halen. De conclusie is duidelijk: dit is “geen triomfantelijk verhaal”.

Voor Verschaffel is dat een vaststelling. Hij is niet van oordeel dat de Nederlandse letterkunde van de achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden ten onrechte is veronachtzaamd. Zeker, hij verzet zich tegen wat hij “miserabilisme” noemt: de gedachte dat de Oostenrijkse Nederlanden een cultureel en intellectueel braakland waren. Maar anders dan zijn voorganger Jozef Smeyers, die met zijn sinds het midden van de twintigste eeuw verschenen studies over het “Vlaams taal- en volksbewustzijn in het Zuidnederlands geestesleven” van de achttiende eeuw pionierswerk deed, streeft hij geen eerherstel na. Hij wil geen vergeten meesterwerken uit de mijnen van het verleden opdelen, maar slechts begrijpen.

Is het daarom dat Verschaffel zich in dit boek uitdrukkelijk presenteert als de historicus die hij is, als iemand met een *historische* interesse? Zijn doel is te begrijpen hoe de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw in een meertalige cultuur functioneerde. Dat bepaalt ook de architectuur van zijn boek. Het openingshoofdstuk belicht de meertalige context. Het wordt gevolgd door een hoofdstuk over de concrete organisatie en infrastructuur van het literaire leven: de theatercompagnies, de rederijderskamers, de dichtwedstrijden, de tijdschriften. Pas dan komt de literaire productie aan bod, in drie hoofdstukken. Het eerste betreft de “echte” literatuur die in het Nederlands werd geschreven: dichtkunst en toneelwerk. Het tweede handelt over literatuur en religie: stichtelijke geschriften, navolingsliteratuur, religieuze lyriek. In het slothoofdstuk, waarin Verschaffel zich het best in zijn element lijkt te voelen, wordt de focus gericht op de politieke letterkunde, van de vorstenbeelden tot de propaganda in de gepolitiseerde late achttiende eeuw.

Een encyclopedisch overzicht is het boek daarmee niet. *De weg naar het binnenland* is veeleer een essay, waarin stap voor stap een betoog wordt opgebouwd. Schrijvers, teksten en literaire fenomenen worden genoemd wanneer ze interessant voor de voortgang van het betoog zijn. Zo passeert uiteindelijk alles: van de rederijders in de kleine steden tot de Academie in Brussel, van de poëtica van de Zuid-Nederlandse Boileaus tot de boekhandel, van de spot met de gangbare speelstijl in het theater tot het “berijmd verdriet” bij het overlijden van keizerin Maria-Theresia in 1780. Het wordt allemaal met dezelfde helderheid en deskundigheid behandeld.

De literatuur blijft daarbij breed opgevat. Verschaffel schrijft over dichtwerk en theater. Maar juist omdat het Nederlands bij uitstek werd gebruikt voor teksten met een publieke en maatschappelijke functie, trekt hij het literaire register wijd open. De meer dan vijfhonderd preken van kanunnik Rumoldus Backx, de rouwklachten bij de dood van landvoogd Karel van Lotharingen, de vloedgolf pamfletten die vooral tussen 1789 en 1791 de wereld werden ingestuurd: het behoort allemaal tot de literatuur. Van enige hiërarchie is daarin evenmin sprake. Naast een iconische tekst als de *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden* van Jan-Baptist Verlooy staat de *Christelyke academie, dat is: de oeffen-plaats der geleerdheyd* van een pastoor uit Wingene. In de strijd tegen de Verlichting worden de internationaal vermaarde geschriften van François-Xavier de Feller vergezeld door de *Brieven van een theologant van Loven*.

HET BUITEN- EN HET BINNENLAND

De historicus Verschaffel contextualiseert, nuanceert, maar is bovenal beducht voor anachronismen. Hij maakt duidelijk dat de romantische en vandaag zo vanzelfsprekende gedachte van de dichter voor wie de taal zijn vaderland is en die er zijn identiteit aan ontleent, de achttiende eeuw nog volkomen vreemd was. In haar meertalige cultuur heerste integendeel een “taalpragmatisme”: een zelfde auteur gebruikte meerdere talen tegelijk en koos bij elke gelegenheid, voor elk genre weer een andere taal uit zijn register. Verschaffel geeft er vele voorbeelden van, onder meer dat van een Brusselse schrijver die voor een historisch werk het Frans koos, treurspelen in het Nederlands schreef en dan weer fabelen in Frans proza publiceerde om ze vervolgens in het Nederlands, aangevuld met verzen, om te zetten. Het is een complexiteit die aantoonde hoezeer een op zichzelf bestaande, uit haar meertalige omgeving geïsoleerde Nederlandse literatuur in de achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden een fictie is.

Maar niet alleen de dichter – en bij uitbreiding elk individu – woonde in de achttiende eeuw nog niet in zijn of haar taal. Verschaffel laat zien dat ook de natie zich in de achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden niet zomaar een talige identiteit liet aanmeten. Dat is moeilijk te vatten: voor wie het culturele en politieke taalnationalisme van de negentiende en de twintigste eeuw heeft doorgemaakt, raakt de taal de essentie van de natie (“De tael is gansch het volk”). Voor de achttiende eeuw gaat die gedachte echter niet op, ook niet in haar “belgicistische” variant: ook de tweetaligheid – Frans en Nederlands – werd niet als een wezenstrek van de natie beschouwd.

Meer nog: de natie zelf bestond nog niet, zij moest zich in de achttiende eeuw nog uitvinden. Dat blijkt juist op het terrein van de literatuur. De nabijheid van het buitenland en de kennis van het Frans bij alle geletterde Zuid-Nederlanders leidden er niet alleen toe dat de productie van “schone letteren” in het Nederlands beperkt bleef. Zij installeerden ook een culturele en literaire openheid, die het concept van een “nationale literatuur” voor deze periode uiterst betrekkelijk maakt. De bekendheid met de buitenlandse letterkunde, de gerichtheid op de Franse markt en op wat er daar uit weer andere talen werd vertaald,

het bewust schrijven voor een publiek buiten de eigen landsgrenzen: het maakte het idee van een eigen nationale cultuur, onderscheiden van andere nationale culturen, moeilijk.

Het onmogelijke boek dat Verschaffel heeft geschreven, handelt dus over een tijd waarin begrippen als “taal”, “natie” en “identiteit” *volatief* waren en nog niet aan elkaar waren geklonken. Tegelijkertijd, zo heeft Verschaffel ook al eerder benadrukt, zette zich tegen het einde van de achttiende eeuw ook in de Zuidelijke Nederlanden een proces van “nationalisering” in. De oude gehechtheid aan de verschillende gewesten brokkelde geleidelijk af en werd vervangen (die term is wellicht te sterk) door een groeiend nationaal bewustzijn, waarin de Zuidelijke Nederlanden een eigen, homogene identiteit kregen. De Zuid-Nederlanders liepen toen de “klimmende en kronkelende” weg naar het binnenland op, en maakten daarbij nieuwe afspraken over de wijze waarop zij hun samenleving en cultuur zouden inrichten.

TWEE OVERZIJDEN

Dit proces van “nationalisering” versterkte de verwijdering en vervreemding die zich al eerder tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden, tussen de Katholieke Nederlanden en de Republiek had ingezet. Het inzicht in deze ontwikkeling had Joost Kloek, aan wie de hoofdredactie van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* oorspronkelijk had gevraagd het deel over de achttiende-eeuwse literatuur in Noord en Zuid voor zijn rekening te nemen, er al toe gebracht als werktitel voor zijn boek te kiezen voor de woorden die Martinus Nijhoff in 1934 bij het zien van de nieuwe brug van Bommel waren ingevallen: Noord en Zuid waren *Twee overzijden* (uit ‘De moeder de vrouw’).

Jan Jozef (II) Horemans (1714-1792), *Het thee-uurtje*, olie op doek, 60.3 cm x 52.5 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.

Antwerpen, © Lukas - Art in Flanders. (afbeelding uit *De weg naar het binnenland*).

Toen Inger Leemans en Gert-Jan Johannes in 2013 onder de titel *Worm en donder* hun geschiedenis over de literatuur in de achttiende-eeuwse Republiek in deze reeks publiceerden, namen zij Kloeks karakterisering over. Ook voor hen waren de Republiek en de Oostenrijkse Nederlanden “twee overzijden”, die elkaar – om Nijhoffs gedicht te parafaseren – steeds meer schenen te mijden. Leemans en Johannes wezen erop dat de Republiek en (althans grote gedeelten van) de Zuidelijke Nederlanden elkaars taal deelden en ook verder verwantschap vertoonden (bijvoorbeeld inzake de sterke politisering vanaf de jaren 1780), maar dat zij desondanks “in letterkundig opzicht twee totaal verschillende werelden vertegenwoordigden”. Meer nog: de vervreemding en de onbekendheid met elkaars cultuur waren uitgegroeid tot een tegenstelling, die voortdurend was gevoed door wantrouwen en minachting.

Verschaffel gaat in zijn boek, dat dus de zuidelijke pendant van *Worm en donder* is, een stap verder. Meer nog dan zijn Nederlandse collega’s accentueert hij de verschillen tussen Noord en Zuid in de achttiende eeuw. Eén taal? Zeker, in Noord en Zuid werd een zelfde “Nederduits” gesproken en in beide gebieden bestond een streven naar standaardisatie. Maar tegelijk groeide de afstand: er was onmiskenbaar sprake van een “articulatie van een Zuid-Nederlandse taalidentiteit”. Eén letterkunde dan, een literaire eenheid? Dat er contacten en uitwisseling tussen de literatoren van Noord en Zuid bestonden, wordt niet betwist. Maar de wederzijdse interesse bleef beperkt. De oudere literatuur uit het Noorden – Vondel voorop – was bekend in het Zuiden, dat zeker, maar de kennis van de eigentijdse Noord-Nederlandse literatuur was er zeldzaam. Verschaffel is duidelijk: van verbondenheid was in de achttiende eeuw niet langer sprake, Noord en Zuid “leefden met de rug naar elkaar”. De “twee overzijden” zijn in zijn boek twee buitenlandse gebieden geworden. Ook zo wordt een weg naar het binnenland afgelegd.

Uit deze gescheidenheid heeft Verschaffel een verregaande consequentie getrokken: hij heeft ervoor gekozen de Nederlandse literatuur van de Oostenrijkse Nederlanden in een apart boek te behandelen, los van de geschiedenis die Leemans en Johannes van de literatuur van de Republiek in deze zelfde periode schreven. Deze keuze voor een niet-geïntegreerde geschiedschrijving is ongetwijfeld ook door pragmatische motieven ingegeven: anders dan de auteurs van *Worm en donder* kon Verschaffel weinig of geen beroep doen op de nodige voorstudies om tot een synthetisch beeld te komen, waardoor zijn geschiedenis meer tijd vergde. Maar zijn keuze is ook principieel geweest. Wat voor zin had het de geschiedenissen van twee landen – zelfs buurlanden – die met de rug naar elkaar leefden en waarvan de literatuur en het literaire bedrijf op vele punten fundamenteel van elkaar verschilden, in één boek samen te brengen?

Deze keuze staat haaks op het uitgangspunt dat de Taalunie en de hoofdredactie bij het opzetten van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* formuleerden: in de nieuwe “Knuvelde” zouden Noord en Zuid steeds samen worden behandeld. Het moet Verschaffel niet gemakkelijk zijn gevallen met deze opzet te breken. Maar hoe kon hij anders? Zijn boek illustreert wat in de geluksliteratuur “omdenken” wordt genoemd. Verschaffel maakte van een probleem een feit, en creëerde daarmee een nieuwe mogelijkheid. Hij verdoezelde het verschil tussen Zuid en Noord niet, maar maakte het tot de kern van zijn boek.

Maakt deze beperking tot één van de Nederlanden *De weg naar het binnenland* dan tot een weeffout in de reeks? Misschien. Maar belangrijker is dat dit boek een blijvende waarschuwing is bij de redactionele keuze om de literatuurgeschiedenis van Noord en Zuid als één geheel te behandelen, een keuze die hier *in extremis* opnieuw ter discussie wordt gesteld – voor de achttiende eeuw, maar misschien ook voor de andere periodes. Zo herinnert Verschaffel aan wat altijd opnieuw dreigt te worden vergeten: het huis waarin wij wonen, hebben wij zelf gebouwd. Inderdaad, deze literatuurgeschiedenis is geen lang-gerekt protest tegen de veronachtzaming van voorvaderlijk erfdeel. Zij is een subtiële, weloverwogen beschouwing over het geconstrueerde karakter van de Nederlandse cultuur en literatuur, op een bepaald moment in de tijd, in een bepaalde context.

De weg naar het binnenland is een complex boek, waarin alles aan het schuiven gaat. Literatuur bestaat er in het meervoud. Het Nederlands wordt er naast en tussen andere talen geplaatst. De grens tussen het binnen- en het buitenland is er vaag. De contouren van het nationale kader zijn er – nog – onscherp. Noord en Zuid zijn er al wél meerdere landen geworden. Het is deze complexiteit en onvastheid die het slotakkoord van de nieuwe *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* zo fascinerend en verwarrend maakt. *De weg naar het binnenland* is een onmogelijk en prachtig boek.

JO TOLLEBEEK

Hoogleraar cultuurgeschiedenis en decaan van de faculteit Letteren, KU Leuven

Dit is de enigszins bewerkte tekst van een toespraak bij de presentatie van TOM VERSCHAFFEL, *De weg naar het binnenland. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Zuidelijke Nederlanden*, Amsterdam, Prometheus/Bert Bakker, 2016, 332 p. Uitgesproken in de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde in Gent op 10 december 2016. De tekst sluit aan bij Jo Tollebeeks bespreking van de eerste twee volumes van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*: 'Het erf van de nijvere landman. Literatuurgeschiedenis in de negentiende en in de eenentwintigste eeuw', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 116 (2006), pp. 177-190.

In januari 2017 is bij Prometheus nog het boekje *Ongeziene blikken* verschenen, waarin de hoofdredacteurs van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, Anne Marie Musschoot en Arie Jan Gelderblom, terugblikken op de reeks.

Op de blog van *Ons Erfdeel* staat een overzicht van alle delen van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, met een link naar de *Ons Erfdeel*-recensies: <https://goo.gl/iy9wIS>.

Op p. 119 van dit nummer staat een recensie over Verschaffels boek door Joep Leerssen.